



ZMENA PARADIGMY V PRIAMOM PRENOSE

Carl Henrik Fredriksson

Konferencia *Eurozine* z roku 2009, spájajúca vyše osemdesiat kultúrnych a intelektuálnych časopisov z tridsiatich štyroch európskych krajín, rozhodne nebola všedná. Väčšinu tých príjemných teplých májových dní som trávil v spoločnosti Antonína Liehma, zakladateľa *Lettre Internationale*, ďalšieho nadnárodného, pan-európskeho intelektuálneho počinu. V tom čase Antonína trápili zdravotné problémy, preto sme buď len veľmi pomaly prechádzali ulicami Vilnius, alebo sme sa medzi jednotlivými budovami, v ktorých sa konala konferencia, presúvali taxíkom. Nestáli síce ďaleko od seba, ale Antonína stáli veľa námahy.

Vo svojom otváracom prejave v prezidentskom paláci – za účasti hostiteľa večera, litovskej hlavy štátu, Valdasa Adamkusa – však dokázal Antonín rozprúdiť publikum tak ako nikto iný. Podľa osemdesiatpäťročnej vydavateľskej legendy je úlohou mladšej generácie kultúrnych pracovníkov vytvoriť medzinárodný orgán, ktorý by zlučoval všetky oblasti umeleckej aktivity, od hudby, cez divadlo, až po vydavateľskú činnosť. „Ak by taký kolos otvoril ústa, politici by ho nemohli ignorovať,“ povedal.

Stretnutie vo Vilniuse sa však zmenilo na naozaj mimoriadny zážitok nie vďaka Antonínovi Liehmovi, ani vďaka dynamickému a presvedčivo európskemu intelektuálovi a politikovi Leonidasovi Donskisovi (ktorý nás, žiaľ, v tomto roku opustil), ale vďaka americkému historikovi Timothymu Snyderovi.

V tom čase ešte meno Timothyho Snydera v Európe nerezonovalo. V Spojených štátoch mu práve vyšla kniha o Wilhelmovi von Habsburg, *The Red Prince*. Chystalo sa síce zopár prekladov, ale okrem odbornej historickej verejnosti o ňom a o jeho práci dovtedy počul len málokto.

Okrem spomínanej knihy som čítal aj jeho krátky, ale vynikajúci článok „Zjednotená Európa, rozdelené dejiny“ („Vereintes Europa, geteilte Geschichte“, v angličtine vyšiel v časopisoch *Eurozine* a *Index on Censorship* pod názvom „Balancing the Books“) v časopise *Transit*, ktorý vydáva Viedenský inštitút humanitných vied. Snyder v ňom tvrdí, že ani šesťdesiat rokov po skončení druhej svetovej vojny sa nevenuje pozornosť tomu,

čím všetkým si museli prejsť Východoeurópania v časoch podrobenia Sovietmi. Vzniká tak nedorozumenie, ktorému by sa dalo predísť zvýšením povedomia o spoločných európskych dejinách. Ďalej tvrdí, že stimulovať verejnú mienku o európskej politike je nutné solidarnosťou, a nie národnými predsudkami.

Rok 1945 predstavoval pre západnú Európu východiskový i konečný bod: Nikdy viac! To bola hybná sila pre európsky integračný projekt, ktorý začal Európskym spoločenstvom pre uhlie a oceľ. Ako však zdôrazňuje Timothy Snyder, vo východnej Európe rok 1945 nepredstavoval ani východiskový, ani konečný bod. Rok 1945 bol len medzníkom medzi dvoma utláčateľskými režimami, znamenal len prechod spod nacistickej nadvlády do nadvlády sovietskej.

Tento postreh, ktorý Snyder sformuloval vo svojom článku v časopise *Transit*, sa stal jednou z kľúčových myšlienok, ktoré viedli k určeniu ústrednej témy konferencie vo Vilniuse: *Európske minulosti*. V množnom čísle.

Snydera sme pozvali predniesť hlavné ciele konferencie, a hoci nám jeho názory na minulosť Európy otvorili oči, nedali sa ani porovnať s tým, čo si pre nás pripravil tentoraz. „Jeden komunistický agitátor ma raz naučil,“ začal, „že keď hovoríte na verejnosti, mali by ste vždy stáť a vyjadrovať sa jazykom más. V súčasnosti už nijaký jazyk más neexistuje, ale aspoň stojím.“

My sme, našťastie, nestáli. Inými slovami: Ešteže sme pri počúvaní Snyderovho prejavu všetci pohodlne sedeli na ošúchaných stoličkách v aule Vilniuskej univerzity. Za celý život som nevidel popadať toľko sánok súčasne, nezažil som, že by niečo naraz otriaslo toľkými pohľadmi na svet. Susan Neimanová z Einsteinovho fóra, chorvátska spisovateľka Slavenka Drakulićová, švédsky novinár Arne Ruth, šéfredaktor tohto časopisu, Samuel Abrahám... Všetci sme si uvedomovali, že sme svedkami jednej z tých výnimočných chvíľ, keď sa zrazu pozmení váš pohľad na svet.

Prejav Timothyho Snydera z pódia vo Vilniuse sa stal základom článku „Holokaust: prehliadaná skutočnosť“ uverejneného na nasledujúcich stranách a bol východiskom pre Krvavé územie, knihu, ktorá navždy zmenila diskusiu o holokauste a prispela k novému chápaniu európskych dejín.

z anglického originálu preložila Veronika Fričová

HOLOKAUST: PREHLIADANÁ SKUTOČNOSŤ

Timothy Snyder

Ak sa sústredíme na Osvienčim a gulag – všeobecne považované za dostatočné alebo priam konečné symboly masového zabijania – môže nám uniknúť, že v rokoch 1933 až 1944, teda v období dvanástich rokov, zahynulo v dôsledku nacistickej a sovietskej politiky masového vyvražďovania v konkrétnom regióne Európy asi 12 miliónov ľudí. Táto oblasť sa rozprestiera približne na dnešnom území Bieloruska, Ukrajiny, Poľska, Litvy a Lotyšska.

Hoci Európa prekvitá, jej spisovatelia a politici sa zamestnávajú smrťou. Masové vraždenie európskych občanov v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 20. storočia je východiskom dnešných rozpačitých diskusií o pamäti a vôbec meradlom zdieľanej európskej etiky. Byrokratické aparáty nacistického Nemecka a Sovietskeho zväzu obrátili životy jednotlivcov na masové umieranie a konkrétnych ľudí na kvóty určené na zabitie. Sovieti schovali masové odstrelly do hlbokých lesov a falšovali záznamy z oblastí, kde nechávali ľudí zomierať hladom. Nemci zase používali nútenú pracovnú silu na vykopávanie židovských obetí, ktoré neskôr spaľovali na obrovských roštoch. Historici musia podľa svojich najlepších schopností osvetliť temné miesta a konečne sa týmito ľuďmi začať zaoberať. To sa nám ešte nepodarilo. Osvienčim, všeobecne pokladaný za dostatočný alebo dokonca konečný symbol hrôz masového zabijania, je v skutočnosti iba začiatkom poznania, náznakom skutočného, dlho očakávaného zúčtovania s minulosťou.

Naše chápanie holokaustu deformujú práve dôvody, vďaka ktorým vieme niečo o Osvienčime. Vieme o ňom preto, lebo niektorí ho prežili, a tí existujú preto, lebo Osvienčim bol pracovným táborom a továrňou na smrť zároveň. Prežili ho poväčšine západoeurópski Židia, pretože západoeurópskych Židov zvyčajne posielali práve do Osvienčimu. Po II. svetovej vojne smeli západoeurópski židovskí preživší písať a uverejňovať, čo chceli, zatiaľ čo tí východoeurópski nemohli, ak uviazli za železnou oponou. Na Západe mohli pamäti o holokauste (aj keď veľmi pomaly) vstupovať do historiografie a do vedomia verejnosti.

História tých, čo prežili, ktorú preslávili predovšetkým práce Prima Leviho, vystihuje realitu masového vyvražďovania neprimerane. Denník Anny Frankovej sa týka asimilovaných európskych židovských komunít, holandskej a nemeckej, ktorých tragédia bola síce otrasná, ale tvorila len veľmi malú časť holokaustu. V období najväčšieho vyvražďovania západoeurópskych Židov v rokoch 1943 – 1944 bol holokaust v značnej miere dokonaný. Dve tretiny Židov zabitých počas vojny zahynuli do konca roku 1942. Hlavné obeť, poľských a ruských Židov, zastrelili guľky nad masovými hrobmi alebo zadusil oxid uhoľnatý zo spaľovacích motorov vháňaný do plynových komôr v Treblinka, Belžeci a Sobibore v okupovanom Poľsku.

Osvienčim ako symbol holokaustu vylučuje tých, ktorí boli v centre tejto historickej udalosti. Najväčšia skupina obetí holokaustu – ortodoxní poľskí Židia hovoriaci jazykom jidiš, posmešne prezývaní nemeckým výrazom *Ostjuden* – bola kultúrne vzdialená Západoeurópanom vrátane západoeurópskych Židov. Do istej miery sú na okraj pamäti o holokauste odsúvaní aj teraz. Továreň na smrť Osvienčim-Brezinka vybudovali na

území dnešného Poľska, aj keď vtedy to bola súčasť Nemeckej ríše. Osvienčim si preto dnes každý návštevník spája s Poľskom, hoci tam zomrelo pomerne málo poľských a takmer žiadni sovietski Židia. Dve najväčšie skupiny obetí na symbolickom pamätníku takmer chýbajú.

Primeraný pohľad na holokaust by do centra jeho histórie zaradil Operáciu Reinhardt, vyvraždenie poľských Židov v roku 1942. Poľskí Židia tvorili najrozsiahlejšiu židovskú komunitu vtedajšieho sveta, Varšava bola najvýznamnejším židovským mestom. Túto komunitu vyhladili v Treblinku, Belžeci a Sobibore. V týchto troch táboroch smrti vyvraždili okolo 1,5 milióna Židov, v samotnej Treblinku asi 780 863 ľudí. Tieto tri vyhladzovacie tábory prežilo iba niekoľko desiatok ľudí. Hoci je Belžec tretím najvýznamnejším miestom vražednej mašinerie po Osvienčime a Treblinku, je takmer neznámy. V tejto továrni na smrť zahynulo asi 434 508 Židov, prežili iba dvaja alebo traja. Asi milión ďalších poľských Židov zabil iným spôsobom, niektorých v Chelmne, Majdanku alebo Osvienčime, mnoho ďalších zastrelili pri rôznych operáciách vo východnej časti krajiny.

Guľkami zabilu spolu toľko Židov ako plynom, ak nie viac. Lenže tieto guľky zabíjali vo východných oblastiach, ktoré sú zahmlené bolestivými spomienkami. Druhou najvýznamnejšou súčasťou holokaustu je masové vraždenie zastrelením vo východnom Poľsku a v Sovietskom zväze. Začalo strieľaním židovských mužov v júni 1941 jednotkami SS *Einsatzgruppen*, v júli nasledovalo vraždenie žien a detí, a v auguste a septembri vyhladzovali celé židovské komunity. Do konca roka 1941 vyvraždili Nemci (spolu s miestnymi pomocníkmi a rumunskými jednotkami) v Sovietskom zväze a na Pobaltí asi milión Židov. To sa rovná celkovému počtu Židov zavraždených v Osvienčime počas celej vojny. Do konca roka 1942 zastrelili Nemci (opäť s výraznou pomocou miestnych) ďalších 700 000 Židov, čím sovietska židovská populácia na území, ktoré ovládali, prestala existovať.

V Sovietskom zväze existovali hlasní svedkovia a kronikári tejto tragédie, napríklad Vasilij Grossman. Ale jemu a ďalším zakázali prezentovať holokaust ako výrazne židovskú záležitosť. Grossman objavil Treblinku ako novinár s Červenou armádou v septembri 1944. Možno preto, že vedel, čo Nemci spáchali Židom na jeho rodnej Ukrajine, dokázal si domyslieť, čo sa asi stalo, a napísal o tom krátku knihu. Treblinku nazval „peklo“ a umiestnil ju do centra vojny aj celého storočia. Stalin však chcel, aby genocídu Židov vnímali ako utrpenie „občanov“. Grossman pomohol zozbierať Čiernu knihu nemeckých zločinov na sovietskych Židoch, ktorú sovietske úrady neskôr zamlčali. Stalin nesprávne tvrdil, že ak nejaká skupina pod Nemcami výnimočne trpela, tak to boli Rusi. V tomto zmysle nám stalinizmus zabránil vnímať Hitlerove masové vraždenie z náležitého hľadiska.

V skratke sa holokaust udial po poradí takto: Operácia Reinhardt, šoa strelbou, Osvienčim; resp. Poľsko, Sovietsky zväz a zvyšok. Z celkových asi 5,7 milióna zabitých Židov, zhruba 3 milióny boli predvojnoví občania Poľska a ďalší milión predvojnoví sovietski občania. Dokopy 70 % všetkých zavraždených. (Po poľských a sovietskych Židoch boli ďalšími najväčšími vyvraždenými skupinami rumunskí, maďarskí a československí Židia. Ak berieme do úvahy aj týchto ľudí, východoeurópsky charakter holokaustu sa stáva ešte zreteľnejším.)

Tento poopravený obraz holokaustu však stále navodzuje neprijateľne neúplný dojem o rozsahu nemeckej politiky masového zabíjania v Európe. Konečného riešenie, ako ho nazvali nacisti, bolo pôvodne iba jedným z plánov na vyhladzovanie, ktoré chceli zaviesť po víťaznej vojne proti Sovietskemu zväzu. Ak by sa veci vyvíjali podľa Hitlerových, Himmlerových a Göringových očakávaní, nemecké jednotky by v Sovietskom zväze v zime 1941 – 1942 zaviedli Plán vyhladzovania. Zásobovanie ukrajinskými a juhorus-

kými poľnohospodárskymi výrobkami sa malo odkloniť do Nemecka, čím by asi 30 miliónov ľudí v Bielorusku, severnom Rusku a sovietskych mestách vyhľadovali na smrť. Plán vyhľadovania mal byť len predohrou ku *Generalplan Ost* – kolonizácii západného Sovietskeho zväzu, ktorá predpokladala zlikvidovať asi 50 miliónov ľudí.

Nemcom sa podarilo uskutočniť postupy, ktoré sa na tieto plány trochu podobali. Z území anektovaných k Ríši vyhnali pol milióna nežidovských Poliakov. Netrpezlivý Himmler rozkázal vykonať prvú fázu *Generalplan Ost* vo východnom Poľsku: desaťtisíc poľských detí zabili a stotisíc dospelých vyhnali. Wehrmacht úmyselne vyhľadoval asi milión ľudí pri obliehaní Leningradu a približne stotisíc ďalších pri plánovaných hladomoroch v ukrajinských mestách. Asi tri milióny zajatých sovietskych vojakov zomreli hladom alebo na choroby v nemeckých vojenských zajateckých táboroch. Týchto ľudí zabili cieľavedome – tak ako pri obliehaní Leningradu, bol tu vedomý zámer vyhľadať ľudí na smrť. Nebyť holokaustu, toto by sa spomínalo ako najväčší vojnový zločin modernej histórie.

Pod rúskom protipartizánskych akcií zavraždili Nemci možno trištvrte milióna ľudí, len v Bielorusku asi 350 000 a nižší, ale porovnateľný počet v Poľsku a Juhoslávii. Nemci zabili vyše stotisíc Poliakov pri potlačení Varšavského povstania v roku 1944. Nebyť holokaustu, aj tieto „odvety“ by sa považovali za jeden z najväčších vojnových zločinov v histórii. Podobne ako vyhľadovanie sovietskych vojnových zajatcov aj tieto zločiny si sotva pripomínajú mimo priamo dotknutých krajín. Nemecká okupačná politika zabíjala nežidovské obyvateľstvo aj inými spôsobmi, napríklad tvrdou prácou vo väzenských táboroch. Opäť to boli predovšetkým ľudia z Poľska a Sovietskeho zväzu.

Nemci povraždili v hlavných akciách masového zabíjania vyše desať miliónov civilistov, zhruba polovica boli Židia a polovica nežidia. Židia aj nežidia prevažne pochádzali z rovnakej časti Európy. Plán na vyhuby všetkých Židov sa v podstate uskutočnil, projekt zničiť slovanské obyvateľstvo sa naplnil len čiastočne.

Osvienčim je len úvodom do holokaustu, holokaust je len náznakom Hitlerových konečných cieľov. Grossmanove romány *Navždy plynie* a *Život a osud* odvážne prerozprávali nacistický aj sovietsky teror a pripomínajú, že ani úplná charakteristika vraždiacej nemeckej politiky nie je kompletná, pokiaľ ide o dejiny ukrutností v Európe v polovici storočia. Zabúda na štát, ktorý chcel Hitler zničiť predovšetkým, ďalší štát, ktorý v polovici storočia masovo zabíjal Európanov – Sovietsky zväz. Počas celého stalinizmu, v rokoch 1928 – 1953, zavraždila sovietska moc podľa triezveho odhadu vyše päť miliónov Európanov. Ak teda niekto uvažuje o celkovom počte zavraždených európskych civilistov totalitnými režimami v polovici 20. storočia, mal by vziať do úvahy tri zhruba rovnako veľké skupiny: Židov zavraždených Nemcami, nežidov zavraždených Nemcami a sovietskych občanov zavraždených sovietskym režimom. Vo všeobecnosti, nemecký režim zabíjal civilistov, ktorí neboli nemeckými občanmi, zatiaľ čo sovietsky režim zabíjal predovšetkým vlastných občanov.

Sovietske represie sa stotožňujú s gulagom podobne ako nacistické represie s Osvienčimom. Gulag aj popri všetkých hrôzom otrockej práce nebol systémom masového zabíjania. Ak akceptujeme, že masové vraždenie civilistov patrí do centra politického, etického a právneho záujmu, tak pre gulag aj Osvienčim platí z historického pohľadu to isté. O gulagu vieme preto, lebo to bol systém pracovných táborov, ale nie sieť zariadení na zabíjanie. Gulagy väznili asi 30 miliónov ľudí a pripravili o život asi 3 milióny ľudí. Ale prevažná väčšina ľudí, ktorých poslali do táborov, sa vrátila živá. Práve vďaka literárnym dielam o gulagu, ktoré máme, a najznámejšie je *Súostrovie gulag* od Alexandra Solženicyna, sa môžeme pokúsiť predstaviť si hrôzy gulagov – podobne sa môžeme pokúsiť predstaviť si hrôzy Osvienčimu.

Tak ako Osvienčim odvádza pozornosť od ešte väčších zverstiev Treblinky, gulag nás odvádza od sovietskej politiky priameho a cielavedomého vraždenia ľudí vyhladovaním a strel'bou. Dvoma najvýznamnejšími stalinistickými praktikami boli kolektivizačné hladomory v rokoch 1930 – 1933 a Veľký teror v rokoch 1937 – 1938. Nie je jasné, či bol kazašský hladomor (1930 – 1932) úmyselný, ale vie sa, že pri ňom zomrelo milión Kazachov. Celkom iste je preukázané, že Stalin dal v zime 1932 – 1933 zámerne vyhladovať na smrť sovietskych Ukrajincov. Sovietske dokumenty odhaľujú sériu príkazov od októbra do decembra 1932 s dokázateľným zlým úmyslom a zámerom zabíjať. Napokon zahynuli vyše tri milióny obyvateľov sovietskej Ukrajiny.

Aj to, čo sa píše o Veľkom terore, nás odvádza od jeho skutočnej podstaty. Skvelým románom a memoármí o tomto období sú Tma na poludnie od Arthura Koestlera a Obvinení od Alexandra Weissberga. Obidvaja upriamujú našu pozornosť na hŕstku Stalinových obetí – mestských komunistických lídrov, vzdelaných ľudí, niekedy známych aj na Západe. Tento obraz prevláda v našom chápaní Veľkého teroru, ale je chybný. Čistky medzi elitami v komunistickej strane, v tajnej polícii a medzi vojenskými dôstojníkmi si dohromady vyžiadali 47 737 životov.

Najväčšia akcia Veľkého teroru, Operácia 00447, bola namierená hlavne proti „kulakom“, roľníkom utláčaným už počas kolektivizácie. Vyžiadala si 386 798 životov. Asi tretinu obetí Veľkého teroru tvorilo niekoľko národnostných menšín, ktoré predstavovali spolu takmer 2 % sovietskej populácie. Napríklad v operácii proti etnickým Poliakom, sovietskym občanom, zastreli 111 091 ľudí. Spomedzi 681 692 popráv za údajné politické zločiny v rokoch 1937–1938 predstavovala kulacká a národnostná operácia 633 955, vyše 90 % z celkového počtu. Týchto ľudí strieľali tajne, pochovávali v jamách a uviedli do zabudnutia.

Dôraz na Osvienčim a gulag podhodnocuje počet zabitých Európanov a posúva geografický stredobod vraždenia do Nemeckej ríše a na ruský východ. Podobne ako Osvienčim, ktorý upriamuje našu pozornosť na západoeurópske obeť nacistickej ríše, aj gulagy so svojimi notoricky známymi sibírskymi tábormi, odvádzajú našu pozornosť od geografického centra sovietskej politiky vraždenia. Ak sa sústredíme na Osvienčim a gulag, unikne nám, že za dvanásť rokov, teda v rokoch 1933 – 1944, zahynulo asi 12 miliónov obetí nacistickej a sovietskej politiky masového zabíjania v konkrétnom regióne Európy, ktorý viac-menej vymedzujú dnešné Bielorusko, Ukrajina, Poľsko, Litva a Lotyšsko. Ak trochu všeobecnejšie uvažujeme o Osvienčime a gulagu, máme sklon uvažovať o štátoch, ktoré ich vytvorili, ako o systémoch, moderných tyraniách alebo totalitách. Takéto uvažovanie o myslení a politike v Berlíne a Moskve však zvyčajne prehliada fakt, že masové vraždenie sa odohrávalo predovšetkým v častiach Európy medzi Nemeckom a Ruskom, a nie v samotnom Nemecku a Rusku.

Geografickým, morálnym a politickým stredom európskeho masového zabíjania je východná Európa, predovšetkým Bielorusko, Ukrajina, Poľsko a Pobaltské štáty, krajiny vystavené trvalej brutálnej politike oboch režimov. Najviac trpeli národy Ukrajiny a Bieloruska, predovšetkým Židia, no nielen oni, lebo tieto krajiny boli súčasťou Sovietskeho zväzu v strašných tridsiatych rokoch a taktiež boli vystavené najhorším nemeckým represiam v rokoch štyridsiatych. Ak bola Európa temným kontinentom, ako hovorí Mark Mazower, Ukrajina a Bielorusko boli srdcom temnoty.

Historické výpočty, ktoré môžeme považovať za objektívne, napríklad spočítavanie obetí masového zabíjania, by nám mohli pomôcť obnoviť stratenú historickú rovnováhu. Nemecké utrpenie pod Hitlerom a počas vojny, aj keď bolo otrasné svojou mierou, nefiguruje v centre dejín masového zabíjania. Aj keby sme zahrnuli etnických Nemcov za-

bitých počas úteku pred Červenou armádou, vyhánanie z Poľska a Československa v rokoch 1945 – 1947 a bombardovanie Nemecka, celkový počet nemeckých civilistov zavraždených štátnou mocou zostáva pomerne nízky.¹

Hlavnými obeťami priamej politiky vraždenia spomedzi nemeckých občanov bolo 70 000 pacientov, odsúdených na „eutanáziu“ a 165 000 nemeckých Židov. Hlavnými nemeckými obeťami Stalina boli ženy, ktoré znásilňovali vojaci Červenej armády a vojnoví zajatci väznení v Sovietskom zväze. Na hlad a choroby zomrelo v sovietskom zajatí asi 363 000 nemeckých väzňov a tiež možno 200 000 Maďarov. V čase, keď nemecký odpor voči Hitlerovi získava pozornosť masmédií, je vhodné pripomenúť, že niektorí účastníci pripravovaného atentátu na Hitlera v júli 1944 boli ústrednými aktérmi politiky masového zabíjania: napríklad Arthur Nebe, ktorý velil Einsatzgruppe B na bieloruských poliach smrti počas prvej vlny holokaustu v roku 1941 alebo Eduard Wagner, generál Wehrmachtu pre zásobovanie, ktorý napísal veselý list manželke o potrebe odoprieť jedlo miliónom hladujúcich ľudí v Leningrade.

Je ťažké zabudnúť na slová Anny Achmatovej: „Miluje krv, tá ruská zem.“ Avšak ruské martýrstvo a hrdinstvo, ktoré dnes v Putinovom Rusku tak silno hlásajú, treba umiestniť do širšieho historického pozadia. Sovietski Rusi, podobne ako iní sovietski občania, boli v skutočnosti obeťami stalinistickej politiky, lenže pravdepodobnosť, že ich zabijú, bola oveľa nižšia ako pri sovietskych Ukrajincoch alebo sovietskych Poliakov či príslušníkov iných národnostných menšín. Počas druhej svetovej vojny sa niekoľko teroristických akcií rozšírilo aj do východného Poľska a pobaltských štátov, na územia obsadené Sovietskym zväzom. Najznámejším prípadom je zastrelenie 22 000 poľských občanov pri Katyni a na štyroch ďalších miestach v roku 1940. Desiatitisíce ďalších Poliakov a Baltov zomreli počas alebo krátko po deportáciách do Kazachstanu a na Sibír. Počas vojny zabili Nemci mnoho sovietskych Rusov, avšak proporčne oveľa menej v porovnaní s Bielorusmi a Ukrajincami, nehovoriac o Židoch. Sovietskych civilných obetí je odha-

1 Z asi 12 miliónov Nemcov, ktorí utiekli alebo boli vyhnaní z východnej Európy na konci II. svetovej vojny, prevažná väčšina pochádzala z Československa (3,5 milióna) a Poľska (7,8 milióna). Väčšina z druhej skupiny pochádzala z území, ktoré Spojenci zobrali porazenému Nemecku a prisúdili ich Poľsku. Asi polovica z 12 miliónov utiekla a druhú polovicu deportovali – presné rozdelenie však nie je možné, pretože niektorí z tých, ktorí utiekli, sa neskôr vrátili, aby boli následne deportovaní. Koncom roka 1944 a začiatkom roka 1945 utieklo asi šesť miliónov Nemcov pred Červenou armádou. Práve vtedy utrpeli nemeckí utečenci najväčšie straty spomedzi celkovo asi 600 000 mŕtvych. Mnohí z nich jednoducho uviazli medzi dvoma armádami, niektorých úmyselne zmasakrovali sovietski vojaci alebo zomreli v sovietskych lágroch. Česi a Poliáci sa taktiež dopúšťali vražd. Hitler má podiel zodpovednosti na týchto životoch, pretože nemecké úrady zlyhali pri organizácii včasných evakuácií. Povojnová deportácia Nemcov, ako priamy dôsledok Hitlerovej vojny, bol projekt Československa, Poľska, Sovietskeho zväzu, Veľkej Británie a USA. Počas vojny vyslovili exiloví lídri okupovaného Poľska a Československa pranie, aby povojnová nemecká populácia na ich území zostala nízka, a Spojenci súhlasili že nemecké obyvateľstvo bude po ich víťazstve odsunuté. Winston Churchill odporučil „úplne vyčistenie“ a Spojenecký kontrolný výbor vydal oficiálny plán na odsun šiestich miliónov Nemcov. Československá (nekomunistická) vláda mala Stalinov súhlas na vyhnanie svojich Nemcov, rovnako ako Churchillov a Rooseveltov. Poľsko bolo pod sovietskou kontrolou, i keď Nemcov by vyhnala akákoľvek poľská vláda. Poľskí komunisti prijali Stalinov návrh, že poľská hranica na západe by sa mala posunúť oveľa ďalej, čo zahŕňalo vyhnanie väčšiu počtu Nemcov, ako by si demokratickí poľskí politici želali. (Taktiež to znamenalo deportáciu Poliakov z východnej polovice predvojnového Poľska, ktorú anektovali Sovietsi. Asi milión týchto poľských vyhnancov osídlilo územia, z ktorých boli Nemci vyhnaní.) Poľské a československé úrady vyhnaní od mája do decembra 1945 za svoje hranice asi dva milióny Nemcov. Poľské a československé úrady pokračovali od januára 1946 v nútených odsunoch Nemcov, zatiaľ čo britské, sovietske a americké vojenské sily organizovali ich prijatie vo svojich okupačných zónach v Nemecku. V rokoch 1946 – 1947 prijali Sovietsi vo svojej zóne niečo vyše dvoch miliónov Nemcov, Briti asi 1,2 milióna a Američania okolo 1,4 milióna. Deportácie pokračovali pomalším tempom aj naďalej. Aj keď tieto odsuny môžeme považovať za prípady kolektívnej zodpovednosti, ktoré zahŕňali ohavné zaobchádzanie, miera úmrtnosti nemeckých civilistov (asi 600 000 z 12 miliónov) bola relatívne malá, ak ju porovnáme s udalosťami, o ktorých som sa zmienil. Nemci zachvátení koncom strašnej vojny, ktorá bola vedená v ich mene, a takisto konsenzom Spojencov v prospech zmeny hraníc a deportácií, neboli obeťami premyslenej stalinovej politiky vraždenia porovnateľnej s Veľkým terorom alebo hladomorom.

dom okolo 15 miliónov. Nemci zabili počas vojny v Rusku približne každého dvadsiateho piateho civilistu, na rozdiel od Ukrajiny (alebo Poľska), kde to bol každý desiaty, či asi každý piaty v Bielorusku.

Bielorusko a Ukrajina boli okupované väčšiu časť vojny, a to nemeckou aj sovietskou armádou, ktoré prechádzali cez celé ich územie dvakrát, pri útoku a ústupe. Nemecké armády okupovali len malú časť samotného Ruska, aj to len krátke obdobie. Dokonca aj keď uvážime obliehanie Leningradu a zničenie Stalingradu, daň zaplatená ruskými civilistami bola omnoho nižšia, ako tá zo strany Bielorusov, Ukrajincov a Židov. Prehnané ruské tvrdenia o počte mŕtvych pokladajú Bielorusko a Ukrajinu za Rusko a rátajú Židov, Bielorusov a Ukrajincov za Rusov. Toto sa nazýva imperializmom martýrstva – implicitné privlastňovanie teritória cez explicitné privlastňovanie obetí. Zrejme túto líniu má raziť nová komisia historikov, vymenovaná prezidentom Dmitrijom Medvedevom, aby zabránila „falzifikáciám“ ruskej minulosti. Podľa legislatívy, o ktorej sa práve v Rusku hovorí, podobné výroky ako tie v tomto odseku by sa klasifikovali ako trestný čin.

Ukrajinskí politici vzdorujú ruskej monopolizácii spoločného utrpenia a odpovedajú na západoeurópske stereotypy o Ukrajincoch ako kolaborantoch holokaustu tým, že predkladajú naratív vlastného utrpenia, že Stalin nechal úmyselne vyhľadávať milióny Ukrajincov. Prezident Viktor Juščenko robí svojej krajine skutočne medvediu službu, keď vyhlasuje desať miliónov mŕtvych, čím trojnásobne zveličuje počet zabitých Ukrajincov. Pravdou však je, že hladomor na Ukrajine v rokoch 1932 – 1933 bol výsledkom zámerných politických rozhodnutí a zabil asi tri milióny ľudí. Kolektivizačné hladomory boli s výnimkou holokaustu najväčšou politickou katastrofou Európy v 20. storočí. Kolektivizácia aj napriek tomu zostala ústredným prvkom sovietskeho modelu rozvoja a neskôr ju odkopíroval čínsky komunistický režim s predvídateľnými následkami: desiatky miliónov ľudí zomreli hladom za Maovho Veľkého skoku vpred.

Hitler aj Stalin boli spoločne posadnutí Ukrajinou ako zdrojom potravy. Obidvaja si želali ovládnuť a vyťažiť ukrajinskú obilnicu, a obidvaja spôsobili politické hladomory: Stalin v celej krajine, Hitler v mestách a vojenských zajateckých táboroch. Niektorí ukrajinskí väzni, ktorí vydržali hladovanie v týchto táboroch v roku 1941, prežili aj hladomor v roku 1933. Nemecká politika vyhľadovania mimochodom čiastočne prispela k ideí, že Ukrajinci ochotne kolaborovali pri holokauste. Najznámejší ukrajinskí kolaboranti robili dozorcov v továrňach na smrť v Treblinku, Belžeci a Sobibore. Málokedy sa spomína, že Nemci regrutovali prvé kádre týchto mužov medzi zajatými sovietskymi vojakmi vo vlastných zajateckých táboroch. Zachránili pár ľudí pred masovým vyhľadávaním, obrovským zločinom na východe, aby z nich spravili kolaborantov v inom obrovskom zločine – holokauste.

Poľské dejiny sú zdrojom nekonečného zmätku. Poľsko v rokoch 1939 – 1941 napadol a okupoval nie jeden, ale obidva totalitné štáty, keď nacistické Nemecko a Sovietsky zväz ako vtedajší spojenci vykorisťovali jeho územia a vyzabíjali väčšinu jeho vtedajšej inteligencie. Hlavné mesto Poľska bolo počas II. svetovej vojny dejiskom nie jedného, ale dvoch veľkých povstaní proti nemeckej moci – povstania Židov vo varšavskom gete v roku 1943, po ktorom geto zrovnali zo zemou, a varšavského povstania poľskej Krajinskej armády v roku 1944, po ktorom zničili zvyšok mesta. Tieto dva hlavné príklady odporu a masových vrážd si nemecké masmédiá splietli v auguste 1994, 1999 a 2004, teda počas posledných troch päťročných výročí Varšavského povstania z roku 1944 a znova si ich splietú v auguste 2009.

Ak sa v dnešnej Európe nejaká európska krajina správa inak a uviazla v inom historickom okamihu, tak je to Bielorusko pod diktatúrou Alexandra Lukašenka. No hoci Lukašenko radšej ignoruje sovietske vražedné polia vo vlastnej krajine a želá si postaviť

diaľnicu ponad masové hroby pri Kuropatoch, v istom ohľade si pamätá európsku históriu lepšie než jeho kritici. Vyhladovaním sovietskych vojenských zajatcov, strieľaním a splynovaním Židov a strieľaním civilistov v protipartizánskych akciách vytvorili nemecké jednotky z Bieloruska v rokoch 1941 – 1944 najsmrtiacejšie miesto na svete. Polovicu obyvateľstva sovietskeho Bieloruska počas II. svetovej vojny buď zabili alebo násilne presídlili – nič také nemožno povedať o žiadnej krajine v Európe.

Bieloruské spomienky na túto skúsenosť, ktoré živí súčasný diktátorský režim, pomáhajú vysvetliť podozrievavosť voči iniciatívam zo Západu. Západoeurópanov by však vo všeobecnosti prekvapilo poučenie, že Bielorusko bolo aj epicentrom európskeho masového zabíjania aj základňou pre činnosť protinacistických partizánov, ktorí vlastne prispeli k víťazstvu spojencov. Zarážajúce je, že takáto krajina môže byť vytesnená z európskej pamäti. Neprítomnosť Bieloruska v diskusiách o minulosti je najzrejmejším znakom rozdielu medzi pamäťou a históriou.

Rovnako znepokojujivá je neprítomnosť ekonómie. Aj keď história masového zabíjania v mnohom súvisí s ekonomickými výpočtami, pamäť vytesňuje všetko, čo by vražde dalo zdanie racionálnosti. Nacistické Nemecko aj Sovietsky zväz sledovali cestu k ekonomickej sebestačnosti. Nemecko si želalo vyvážiť priemysel poľnohospodárskou utópiou na východe, ZSSR si želal prekonať rýchlou industrializáciou a urbanizáciou svoju agrárnu zostalosť. Obidva režimy sa usilovali o ekonomickú sebestačnosť vo veľkom impériu, a tak chceli obidva ovládnuť východnú Európu. Obidva pokladali Poľsko za historickú odchýlku a Ukrajinu s úrodnou pôdou vnímali ako nenahraditeľnú. Za nepriateľov svojich plánov si určili rôzne skupiny, aj keď totalite nemeckého zámeru zavraždiť každého Žida sa sovietska politika nikdy nevyrovnala. Kľúčové je, že ideológia, ktorá legitimizovala masové umieranie, bola aj víziou ekonomického rozvoja. Vo svete nedostatku, najmä v dodávkach jedla, prepojili obidva režimy masové vraždenie s hospodárskym plánovaním.

Spôsoby, akými to robili, sa nám dnes zdajú desivé a nechutné, ale v tom čase boli dostatočne prijateľné, aby motivovali veľký počet zástancov. Jedla je už dostatok, pri najmenšom na Západe, ale iné zdroje sú alebo čoskoro budú nedostatkové. V 21. storočí budeme čeliť nedostatku pitnej vody, čistého vzduchu a cenovo dostupnej energie. Klimatická zmena môže obnoviť hrozbu hladu.

Ak existuje všeobecné politické poučenie z dejín masového zabíjania, tak sa treba mať na pozore pred tým, čo možno nazvať privilegovaný rozvoj: štátne pokusy uskutočňovať takú formu hospodárskeho rozmachu, ktorá určí obeť, ktorá umieraním podnieti blahobyt. Nemožno vylúčiť možnosť, že vraždenie jednej skupiny môže prinášať prospech druhej alebo sa to tak aspoň môže javiť. Toto je podoba politiky, ktorú Európa už zažila a môže zažiť opäť. Jedinou dostatočnou odpoveďou je etický záväzok k jednotlivcovi, teda že jednotlivec znamená viac živý ako mŕtvy. Potom budú takéto schémy nepredstaviteľné.

Dnešná Európa je pozoruhodná práve v spojení prosperity so sociálnou spravodlivosťou a ľudskými právami. Pravdepodobne je aspoň v súčasnosti viac než akákoľvek iná časť sveta imúnna voči takej bezcitnej strojovej honbe za hospodárskym rastom. Pamäť sa však uberá akýmsi zvláštnym smerom od histórie, a to v čase, keď históriu potrebujeme ako nikdy predtým. Nedávnu európsku minulosť môže napodobniť blízka budúcnosť zvyšku sveta. O to skôr si musíme veci vyjasniť.

Článok vychádza z prednášky na konferencii magazínu *Eurozine* Európske histórie, ktorá sa konala vo Vilniuse 8. – 11. mája 2009 (www.eurozine.com).

Prvýkrát bol uverejnený v angličtine v *New York Review of Books* 16. júla 2009.

z anglického originálu preložil Igor André